

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

Уређивачки одбор:

др *Ирена Грицкай*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*, др *Радослав Кайиџић*,
Блаже Конески, др *Александар Младеновић*, др *Берислав Николић*, др *Асим Пецо*,
др *Мишар Пешикан*, др *Живојин Ситанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXII књ.

БЕОГРАД

1976

NEKOLIKO KRITIČKIH NAPOMENA O NOVIJIM PROUČAVANJIMA STAROSLAVENSKE AZBUKE

Uvod

Novija proučavanja stsl. azbuke pokrenuo je Durnovo god. 1929. svojom raspravom *Mysli i predpoloženija o proishodženii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskih alfavitov*¹, u kojoj je iznio nekoliko novih pogleda na postanak i karakter prvobitne stsl. glagoljske azbuke. Prema njegovim pretpostavkama — do kojih je došao proučavanjem spisa Črnorisca Hrabra O pismenima (Hrab), azbučne molitve Konstantina Prezbitera (Konst), Minhenskog (Minh) i Pariškog (Par) azbukvara — u prvobitnom Konstantinovu glag. azbukvaru bilo je svega 36, a ne 38 grafema, kako to tvrdi Hrabar. U tom azbukvaru, po mišljenju Durnova, nije bilo grafema *pe*, nego je na njegovu mjestu stajao grafem *ш*. Nije u njemu bilo ni dvočlanih grafema *ѣ, ѣѣ (†ѣ), ѣѣ, ѣѣ* i *ѣѣ*: na mjestu grafema *ѣ* stajao je njegov drugi član *Ѣ*, grafema *ѣѣ (†ѣ)* uopće nije bilo u azbuci, a grafemi za nazalne vokale bili su zastupljeni grafemima *ѣ* i *Ѣ*, tj. prvim članom grafema *ѣѣ* i drugim članom svih triju grafema. Ove pretpostavke ne bi među znanstvenim radnicima izazvale veću reakciju, da Durnovo nije spomenutim i nekim drugim grafemima pripisao posebno značenje: grafemima *ѣ* i *ш*, prema njegovu mišljenju, označivali su se u prvobitnoj glag. azbuci konsonanti *g'* i *k'*, tj. makedonski refleksi općeslav. fonema *d'* i *t'*, grafemom *Ѣ* grčki vokal *v* [ü], grafemom *ѣ* poseban slav. vokal *ö*, a grafemom *Ѣ* nazalni elemenat vokala (»umbestimmter Nasallaut oder nasale Resonanz der Nasalvokale«). *öN*, *öN* i *eN*; pored toga se grafemom *ш* označivao slav. vokal *ü*.

Protiv svih ovih Durnovljevih pretpostavki oštro je istupio Kuljbakin.² Za Durnovljevu pretpostavku, da je u prvobitnoj Konstantinovoju glag. azbuci bio grafem *ш*, Kuljbakin kaže, da se tu jasno vidi negativna strana piščeva načina, kojim on u svome članku proučava naučna pitanja. U vezi s time Kuljbakin odbacuje i Durnovljevu pretpostavku, da je grafeme *ѣ* i *ш* izumio Konstantin za označivanje mak. konsonanata *g'* i *k'*, tvrdeći, da ta pretpostavka

¹ Byzantinoslavica 1/1929, str. 48—85.

² Uspor. Južnoslovenski filolog 8/1928—29, str. 205—210.

ne može imati nikakve vrijednosti bez prethodnog proučavanja pitanja historijske dijalektologije. Za Kuljbakina je bez osnove i pretpostavka, da grafem \clubsuit nije obilježavao jotaciju, već naročiti vokal. Pod utjecajem Kuljbakinove kritike Durnovo je donekle izmijenio svoje mišljenje, dopuštajući, da je u prvobitnoj Konstantinovoј glag. azbuci postojao grafem pe kao varijanta grafema Φ i da je u toj azbuci grafem w zauzimaо mjesto poslije grafema \clubsuit , a bio je u njoj i grafem $\clubsuit\text{z}(\clubsuit\text{z})$. Od ostalih svojih pretpostavki Durnovo nije odstupio.³

Prema tako korigiranu Durnovljevu mišljenju prvobitna Konstantinova glag. azbuka ipak je imala 38 grafema, među kojima je bio i jedan dvočlan.⁴

Durnovljeve »mysli i predpoloženija« prihvatio je Trubeckoj, i to u njihovu prvotinom obliku, bez posebnoga tekstološkoga provjeravanja. Trubeckoj je Durnova korigirao samo toliko, da najstariji mak. refleksi općesl. konsonanata d' , t' nisu bili današnji konsonanti g' , k' , nego glasovni kompleksi $z'd'$, $s't'$, tj. spojevi palatalnog spiranta i zatvornog konsonanta.⁵ Uz Durnova i Trubeckoga pristali su, uglavnom, svi noviji istraživači prvobitne stsl. azbuke, tako npr. W. K. Matthews, K. Horálek, V. Tkadlčík, F. V. Mareš i dr.

Daleko bi me odvelo, da ovdje referiram o svemu, što je o stsl. azbukama u posljednje vrijeme napisano. Stoga ću se u ovom članku opširnije osvrnuti samo na mišljenja Durnova, Trubeckoga i dvaju njihovih mlađih pristaša Tkadlčíka i Mareša, koji su u svojim najnovijim člancima i raspravama najtemeljitiје obradili čitavu problematiku postanka i karaktera prvobitne stsl. azbuke. Tkadlčík, kao i Trubeckoj, uglavnom se slaže s nekorigiranim Durnovljevim mišljenjem. I prema njegovim pretpostavkama, u prvobitnoj stsl. glag. azbuci bilo je samo 36 grafema. Ali kako on grafem z navodi kao posebnu varijantu za fonem i , pored grafema z i z , a isto tako grafem Φ — pe kao posebnu varijantu za fonem f , pored grafema \clubsuit — a na mjesto grafema pe stavlja grafem w — to u njegovoj glag. azbuci ima također 38 grafema.⁶ Mareševa azbuka se razlikuje od Tkadlčíkove po tome što Mareš ostaje kod broja 38, spomenuta dva grafema z , z ne tretira kao varijante, već kao posebne grafeme, isto tako i grafeme \clubsuit i Φ , grafem w stavlja iza grafema \clubsuit , a grafem z navodi kao varijantu grafema z . U ostalom, kao i Tkadlčík, pristaje uz prvobitno mišljenje Durnova.⁷

Iz ovoga kratkoga osvrtа vidimo, da među pristašama Durnovljeva mišljenja, iako su svi pošli istim putem, nema jedinstva ni sloge, kako u uspostavljanju osnovnoga grafemskog fonda i sistema prvobitne glag. azbuke, tako i u shvaćanju i tumačenju fonetske i fonološke vrijednosti nekih grafema. To znači, da u njihovu proučavanju, usprkos erudiciji i savjesnosti pojedini-

³ Byzantinoslavica 3/1931, str. 68—78.

⁴ Uspor. u tabeli br. 10.

⁵ N. S. Trubetzkoy, *Die altkirchenslavische Vertretung der urslavischen tj, dj, Zeitschrift für slavische Philologie* 13/1936, str. 88—97.

⁶ V. Tkadlčík, *Systém hlaholské abecedy*, *Studia paleoslovenica*, Praha, 1971, str. 357—377.

⁷ F. V. Mareš, *Hlaholíče na Moravě a v Čechách*, *Slovo* 21/1971, str. 133—199.

naca, nešto nije u redu. Stoga je potrebno istražiti, koje su njihove pogreške i promašaji, a koji su pozitivni rezultati.

I. Svjedočanstva najstarijih staroslavenskih književnih spomenika

Prva je i glavna pogreška svih spomenutih pristaša Durnova, što za temelj svoga proučavanja ne uzimlju najstarije stsl. književne spomenike, nego azbukvare i azbučne molitve. U najstarijim stsl. glag. spomenicima sačuvan je ne samo prvobitni glag. grafemski fond nego i njegova primjena na konkretnome materijalu. Proučavajući te spomenike vidimo, kako se s razvojem stsl. jezika u prvih 150 godina razvijao i grafemski sistem; što se mijenjalo, što je otpadalo, a što se novo uvodilo. Proučavajući nadalje najstarije stsl. ćir. spomenike, koji su prepisani s glagoljice, vidimo, kako su prvobitno zamijenjeni pojedini glag. grafemi ćirilskima i kakva je bila upotreba novih ćir. grafema. Naprotiv azbukvari i azbučne molitve, sami po sebi, ne kazuju o svemu tome gotovo ništa. Zbog toga oni za istraživača imaju tek drugorazrednu zadaću: da grafeme, do kojih je došao analizom knjiž. spomenika, svrsta u azbučni niz, odnosno sistem. Osim toga u njihovu proučavanju nailazimo i na neke posebne teškoće. Dok su knjiž. spomenici sačuvani u originalnoj stsl. verziji, azbukvari i azbučne molitve — iako se pretpostavlja, da su njihove matice nastale u početku 10. stoljeća — sačuvani su u prijepisima, uglavnom ćirilskima, koji pripadaju kasnijim, nacionalnim redakcijama stsl. jezika. Najstariji tekst spisa Črnorisca Hrabra s azbukvarom došao je do nas u rus. prijepisu Moskovske duhovne akademije iz 15. stoljeća, a najstarija azbučna molitva Konstantina Prezbitera također u rus. prijepisu iz 12—13. stoljeća; najstariji glag. ćir. Minhenski azbukvar potječe iz kraja 11. ili početka 12. stoljeća, a njegov sačuvani prijepis nastao je, u svakom slučaju, nešto kasnije itd., itd. U tim dokumentima ima nekoliko jezičnih slojeva, pa se samo pomnim proučavanjem može ustanoviti, što pripada vremenu pisara, što nekoj ranijoj epohi, a što je posljedica krive interpretacije ili pogrešnog prepisivanja — katkada ni to. Stoga je istraživanje stsl. azbukvara i azbučnih molitava vrlo težak posao, a zaključci, koji iz njega proizlaze — nesigurni.

Potpunu sliku grafemskog fonda najstarijega glag. pisma i njegove upotrebe pružaju nam već sami Kijevski listovi (Kij), najstariji stsl. knjiž. spomenik, koji potječe od neposrednih učenika Konstantina i Metodija, ili njihovih suradnika. U tom spomeniku pisari se služe sa svega 37 grafema (za upotrebu 38. grafema, tzv. paučastoga *h*, nije bilo prilike). Prema tome je istinita obavijest Črnorisca Hrabra, da je prvobitni Konstantinov, tj. glag. grafijski sistem imao 38 grafema.⁸

Obično se tvrdi, da je Konstantinov grafijski sistem bio fonetski i da je u njemu za svaki glas postojao poseban znak, ali to je istina samo djelomično. U tom sistemu neki su se fonemi (*u*, *y* i nazalni vokali) bilježili sa dva znaka, tzv. dvočlanim grafemima; za druge foneme (*i*, *o*, *f*, *h*) postojala su dva različna grafema, a bilo je i fonema (*d'*, *t'*, *l'*, *n'*, *j*), za koje nije bio

⁸ Uspor. u tabeli br. 1.

načinjen nikakav grafem. Kako ćemo protumačiti ove činjenice? Novijim istraživanjima ustanovljeno je, da je tome razlog Konstantinova grč. jezična izobrazba, kao i njegov strani izgovor nekih slav. fonema. U grč. pravopisu onoga vremena nije se uzimala u obzir samo fonetska vrijednost pojedinih glasova nego i njihovo podrijetlo, njihova duljina ili kratkoća, kao i dotadašnja jezična praksa. Oni grč. monoftonzi, koji su nastali od nekadašnjih diftonga, bilježili su se sa dva znaka. Takvo pisanje vokala *u* uveo je Konstantin i u stsl. pravopis, a prema grafemu za taj vokal sastavio je i grafeme za vokal *y* i nazalne vokale, kojih nije bilo u grč. jeziku. Za spomenute vokale mogao je Konstantin načiniti jednočlane grafeme, ali je u svim ovim slučajevima pošao tragom grč. pravopisne prakse. Nadalje, u grč. pravopisu za vokale *i*, *o* postojala su po dva grafema: *ι* i *η*, *ο* i *ω*. U klasičnom grč. jeziku grafemima *ι*, *ο* označivali su se kratki vokali *i*, *o*, a grafemima *η*, *ω* dugi vokali *e*, *o*. U grč. jeziku Konstantinova vremena vokali *i* i *ē* izjednačili su se po izgovoru i kvantitetu u kratko *i*. Taj se vokal i nadalje bilježio grafemima *ι* i *η*, bez obzira na njegov postanak. Ali u diftonškim kompleksima (koje ćemo nazvati uzlaznim i silaznim diftonzima) upotrebljavao se grafem *ι* na prvome, a grafem *η* na drugome mjestu. Na isti način zamislio je Konstantin i upotrebu glag. grafema *ϰ* (*ι*) i *ϱ* (*η*), ali se takva njihova upotreba u punom opsegu sačuvala samo u Kij.⁹ Grafemima *ϰ* (*ο*) i *ϱ* (*ω*), kako se čini, prema Konstantinovoј zamisli trebalo je označivati kratko i dugo *o*. Grafemima *ϰ* i *ϱ*, po mišljenju nekih stručnjaka, označivala se razlika u izgovoru grč. i lat. fonema *f*, a grafemima *ϰ* i *ϱ* razlika između grč. i slav. fonema *h*, ali u ocjeni njihova značenja i mjesta u azbuci nema jedinstvenog mišljenja.¹⁰

Poseban grafijski problem predstavljala je za Konstantina razlika između slav. nepalatalnih i palatalnih konsonanata. U grč. jeziku postojali su od palatalnih konsonanata samo *g'* i *k'*. Za prvi konsonant načinio je Konstantin, prema svjedočanstvu stsl. i hrv. glag. spomenika, poseban grafem *ϰ*, a palatalnost drugoga nije posebno bilježio. U općeslav. jeziku ova dva palatalna konsonanta nisu postojala. Ali je zato postojao čitav niz drugih palatalnih i palataliziranih konsonanata. Ovi konsonanti bili su označeni time, što su redovito dolazili ispred prednjojezičnih vokala (*i*, *e*, *ě*, *e*, *ь*), a rjeđe ispred stražnjojezičnih (*u*, *o*). Konstantin je došao na originalnu ideju — za koju se mogao naći poticaj u grč. pučkom izgovoru¹¹ — da ispred grafema za prednjojez. vokale (*ϰ* — *ϱ* — *ϰ*, *ϱ*, *ϰ*, *ϱ*) palatalnost, odnosno palataliziranost konsonanata ne označuje nikako, drugim riječima, da se već samom grafemom za prednjojez. vokal označuje i palatalnost prethodnog konsonanta. Isto načelo proveo je u slučajevima, kad palatalni konsonanti dolaze ispred stražnjojez. vokala *u*, *o*, i to tako, da je za takve slučajeve načinio posebne grafemske varijante *ϰ* i *ϱ*. Takav način bilježenja palatalnosti konsonanata pomoću grafema za vokale sačuvan je do danas u rus. ćirilici. Pored toga Konstantin je palatalni izgovor konsonanata poistovjećivao s

⁹ J. Vrana, *Glagoljski grafemi ϰ — ϱ, ϰ — ϱ i njihova ćiriljska transkripcija*, *Slavia* 33/1964, str. 171—181.

¹⁰ A. Vaillant, *L'alphabet vieux-slave*, *Revue des études slaves* 32/1955, str. 21—23, N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien, 1954, str. 28—30. V. Tkadlčík, *O. c.*, str. 360—363, F. V. Mareš, *O. c.*, str. 179—183.

¹¹ Uspor. N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, str. 30—31.

glasom *ž* (kao i današnji stranci, koji jednu artikulaciju palatalnog konsonanta, npr. *ʃ*, rastavljaju u dvije i govore *l-jubav* mj. *jubav*), pa tako ni glas *ž* na početku riječi i u intervokalnom položaju nije uopće bilježio, već samo spomenute prednje grafeme za vokale iza njega. Tako dolazi do dvoznačnosti, pa se napr. grafem *ѣ* u riječima *ѣѣѣѣѣѣ* i *ѣѣѣѣѣѣ* čita dvojako: 'u i *ju*. Do takvog zaključka dolazimo proučavanjem Kij, u kojima je sistem prednjih i stražnjih grafema ovaj:

Prednji ili jotirani grafemi: *ѣ—ѣ ѣ ѣѣ ѣ ѣ—ѣ—ѣѣ*

Stražnji ili nejotirani grafemi: (*ѣ*) — — *ѣ ѣ ѣ ѣѣ ѣѣ*¹²

U kasnijim stsl. spomenicima prvobitni Konstantinov grafijski sistem nije ostao nepromijenjen. Prije svega u toku 10. stoljeća uvedeni su na bug. mak. jezičnom području novi grafemi: *ѣ* za bug. refleks prasl. konsonanta *t'* mjesto starijega *ѣѣ* i *ѣ* za prednji nazal pored starijega *ѣѣ* (prvi se upotrebljavao iza konsonanata, a drugi na početku riječi i iza vokala).¹³ Mjesto grafema *ѣ* i *ѣ* počeo se upotrebljavati samo jedan od njih, a grafem *ѣ* posve je istisnuo grafem *ѣ*. Pored toga se prekvalificirala upotreba grafema *ѣ—ѣ—ѣ*. Mjesto grafema *ѣ* u dvočlanom grafemu *ѣѣ* — kad se njime označivao vokal *y* — radi nekih promjena u tadašnjem stsl. jeziku, o kojima će još biti govora, počeli se upotrebljavati grafemi *ѣ—ѣ*, a za različitu upotrebu grafema *ѣ—ѣ* u diftonškim kompleksima izgubio se smisao.¹⁴ Sve te i neke druge promjene ušle su i u ćir. pravopis bug. makeodnskog i ostalih slav. područja.

II. Svjedočanstva staroslavenskih azbukvara i azbučnih molitava

Druga je pogreška većine spomenutih istraživača stsl. azbuke nedovoljna ili pogrešna tekstološka analiza pojedinih azbukvara i azbučnih molitava. Ovi tekstovi nisu imali znanstvenu, nego praktičnu svrhu; da se pomoću njih nauče, kako pojedini grafemi, tako čitav stsl. grafijski sistem nekoga određenog doba. Radi toga je u njima dolazilo do promjena, pa već u vrijeme njihova postanka vjerojatno nisu posve vjerno prikazivali prvobitni Konstantinov grafijski sistem. Prema promjeni glasovnog fonda stsl. jezika mijenjala se i upotreba pojedinih grafema, a prema tome i nepisana grafijska pravila. Nastajali su novi grafemi, a kod onih, koji su već postojali, neki su dobivali novo značenje, a drugi su se prestali upotrebljavati.

Prvu veću promjenu izazvala je zamjena glagoljice ćirilicom. Za grafeme se *м*, *р* i *ѣ* nisu u ćirilici načinjeni posebni znakovi. Ipak silom tradicije (a prva dva grafema i zbog toga, što su imali brojnu vrijednost) nisu bili izbačeni iz ćir. azbuke. U ćir. azbukvarima (izuzevši Minh) i nekim azbučnim molitvama prvi se grafem bilježio grafemom *м*, koji u ćirilici ima istu brojnu vrijednost kao grafem *м* u glagoljici, a drugi i treći kraticama akrostihova neke azbučne molitve *пк* i *хлѣ*.

¹² J. Vrana, *Staroslavenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5/1963, str. 131—138.

¹³ P. Diels, *Altkirchenslawische Grammatik I*, Heidelberg, 1932, str. 30—31, 45—46, 48.

¹⁴ V. bilj. 9.

Druga veća promjena nastala je miješanjem nazalnih vokala u bug. mak. jeziku, a nešto kasnije i njihovim gubljenjem u svim slav. jezicima. Već potkraj 11. stoljeća u bug. mak. glag. spomenicima ne pravi se razlika upotrebi grafema za nazalne vokale æ i æ̃ , Ѣ i ѣ̃ , kasnije se u ćirilici jedan grafem gubi (ѣ ili ѣ̃), a na kraju ostaju samo dva grafema (Ѣ i ѣ ili ѣ̃).¹⁵ Slična sudbina zadesila je grafeme za nazalne vokale i na rus. i hrv. srp. jezičnom području. U rus. ćir. spomenicima 12. stoljeća upotrebljavaju se još uvijek grafemi Ѣ , ѣ i ѣ̃ ¹⁶, u srp. hrv. Ѣ (rijetko ѣ) i ѣ ili ѣ̃ , a u hrv. glag. spomenicima Ѣ ili ѣ̃ , iako su nazalni vokali u tim jezicima bili već zamijenjeni oralnima.

Ove dvije promjene, iz praktičnih razloga, utjecale su i na sastav azbukvara i azbučnih molitava onoga vremena. Na južnosl. jezičnom području mogla je na sastav azbukvara utjecati i zamjena vokala y vokalom i .

Da vidimo sada, kako su spomenute dvije promjene grafijskog sistema fiksirane u pojedinim azbukvarima i azbučnim molitvama.

a) *Minhenski i pariški azbukvar*. Minhenski azbukvar stavljan na prvo mjesto, jer je to najstariji sačuvani tekst azbukvara i jer se u njemu nalazi čitav azbučni sistem u jednom neprekinutom nizu, i to u dvije verzije, glagoljskoj i ćirilskoj, tako da se jedna verzija može kontrolirati drugom. Predložak toga azbukvara, prema ocjeni svih istraživača, nastao je potkraj 11. ili na početku 12. stoljeća, a mjesto njegova postanka, prema mojoj ocjeni, može se također ustanoviti približno točno: to je hrv. srp. jezično područje, vjerojatno bosansko-hercegovačko, jer se na tome području u spomenuto vrijeme još uvijek upotrebljavala glagoljica pored ćirilice, u kojoj je — za razliku od bug. makedonske i rus. ćirilice — prema glag. Ѣ postojao grafem ѣ ¹⁷. Za takvu lokaciju mogu se navesti još ove činjenice: ćir. grafem ѣ ima u Minh isti oblik kao u Vukanovu evanđelju iz kraja 12. stoljeća; ćir. grafem ѣ obrnut je onako kao isti ćir. grafem na glag. Bašćanskoj ploči iz kraja 11. stoljeća; nadalje, ćir. grafem Ѣ ima na desnoj strani suvišnu crtu kao isti grafem na natpisu Kulina bana iz kraja 12. stoljeća; napokon, u tom azbukvaru u ćir. azbuci dolaze tri grafema za nazalne vokale Ѣ , ѣ i ѣ̃ kao i u Miroslavljevu evanđelju iz kraja 12. stoljeća.¹⁸ Mislim, da za navedenu lokaciju Minh ne treba jačih dokaza. No da li Minh pruža vjernu sliku ćir. i glag. grafijskog sistema onoga vremena, kada je nastao?

Teškoće u ocjeni Minh stvara činjenica, da taj azbukvar potječe od nevješta pisara, koji nije dobro pisao ni glagoljicu ni ćirilicu. Ali u tome je i njegova prednost; pisar nije na svoju ruku ništa mijenjao, već je ropski preslikavao pojedine grafeme. Neki su od tih grafema izobličeni, neki nedopisani, a kod drugih je poremećen azbučni red, ali je sreća u tome, da se ono, što je nejasno u ćir. azbuci, može pročitati u glagoljskoj, i obratno.

¹⁵ B. Conev, *Istorija na bŕlgarskij ezik I*, Sofija, 1919, str. 189—210.

¹⁶ N. N. Durnovo, *Russkie rukopisi XI i XII vv. kak pamjatniki staroslavjanskogo jazyka*, Južnoslovenski Filolog 4/1924, str. 72—95.

¹⁷ J. Vrana, *O postanku i karakteru staroslovjenskih azbukvara i azbučnih molitava*, Filologija 4/1963, str. 191—204. (Zbog nepažnje slagara i korektora u toj su raspravi neki glag. i ćir. grafemi krivo postavljeni.)

¹⁸ J. Vrana, *L'Évangélique de Miroslav. Contribution à l'étude de son origine, s'* Gravenhage 1961, str. 113—141. — *Vukanovo evanđelje*, Beograd, 1967, str. 23—41.

Spomenut ću samo najvažnije detalje. Ćir. i glag. grafemi *pe* istog su oblika kao grafemi *n* i *r*, samo imaju produžetke, prvi udešno, a drugi prema dolje. Ta nam činjenica svjedoči, da je pisar spomenute grafeme shvatio kao znakove za lat. konsonant *f*, koji se na hrv. srp. jezičnom području izgovarao kao *p*. U Ćir. azbuci izostavljen je grafem *ь*, koji se u to vrijeme na hrv. jezičnom području nije upotrebljavao, ali ipak dolazi u glag. azbuci. U glag. azbuci grafem *ω* je obrnut, a mjesto grafema *ω* stoji pravilan grafem *ω*. Kompleks grafema za vokale *ъ*, *y*, *ь* različito je predstavljen u jednoj i u drugoj azbuci. U Ćir. azbuci, kako je već spomenuto, izostavljen je grafem *ь*, a između *ѣ* i deformiranog *ѣ* stoji *ѣ*; isti je poredak i u glag. azbuci, samo mjesto dvočlanog grafema *ѣѣ* stoji jednočlani grafem *ѣ* (= *i*, kako se u to vrijeme na hrv. srp. jezičnom području vokal *y* izgovarao), a grafem *ѣ* nije izostavljen. Deformirani grafem *ѣ* dolazi ne samo u glagoljskoj, nego i u Ćir. azbuci. Grafem *ю* dolazi u Ćir. azbuci ispred *ѣ* *ѣ* i *ѣ*, a u glagoljskoj između nedopisanog *ѣѣ* i *ѣ*, *ѣѣ*. S prvim poretkom susrećemo se u stsl. azbukvarima, a s drugim u azbučnim molitvama.

Iz ovoga kratkoga prikaza vidi se, da je pisar Minh imao kao predložak neki stsl. azbukvar, koji je nastojao prilagoditi jezičnom stanju svoga vremena i područja, ali u tome nije bio dosljedan. Osim grafema, koji su imali određenu fonetsku vrijednost, unio je u svoj azbukvar i one grafeme, koji su imali samo brojnu vrijednost (*ѣ* i *pe*), a također one, koji su se sačuvali, a djelomično i upotrebljavali kao balast iz prošlosti (*ѣ*, paučasto *h* i grafeme za nazalne vokale). Uza sve to neki su njegovi podaci od neprocjenjive vrijednosti za proučavanje prvobitnog Konstantinova glag. azbukvara i njegova Ćir. prijepisa. Iz poretka glag. grafema *ѣ*, *ѣ* prema Ćir. *н*, *т*, kao i poretka istih grafema Pariškog azbukvara, vidimo, da prvi grafem odgovara grč. grafemu *η* i Ćir. *н*, a drugi grč. grafemu *ι* i Ćir. *т*. Nadalje, u njemu jedino je zabilježen je Ćir. grafem *ѣ*. Zabilježeni su u njemu i Ćir. i glag. oblik grafema *pe*, ali ti oblici, kako se čini, nisu autentični. Autentičan je oblik *ѣ*, koji na tome mjestu dolazi u Radošavljevim glag. azbukvarima.¹⁹ Samo u njemu, kao i u nekim Hrabrovim azbukvarima i kasnijem Bandurijevu azbukvaru imena, sačuvan je kompleks *ѣѣѣѣ*. Napokon, u njemu je sigurno određeno mjesto grafema *ѣ* iza glag. grafema *ѣ*, Ćir. *ѣ* (u Par grafem *ѣ* stavljen je zabunom na mjesto grafema *ѣ*). Do svih ovih podataka ne možemo doći analizom Hrabrova i ostalih stsl. azbukvara i Konstantinove azbučne molitve.

Pariški azbukvar nije vjerna kopija, nego slobodan prijepis (prema općoj ocjeni iz 12. stoljeća) dvaju vrlo starih stsl. azbukvara: azbukvara imena i azbukvara glag. grafema, a sačuvan je u faksimilu, koji ne mora biti točan. Prvi azbukvar ima 31 ime, a drugi isto toliko grafema. Obadva azbukvara slažu se do imena *fort* i grafema *ѣ* (tj. u grč. dijelu azbukvara, ali ne do kraja; grafem *ѣ* iza *ѣ* može se shvatiti kao za 90° obrnuta ižica), a dalje (tj. u slav. dijelu uglavnom) razilaze se na nekoliko mjesta. U prvom azbukvaru nema imena za grafeme *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* i *ѣѣ*, pa su spomenuti grafemi potpisani pod imena *ot*, *pe*, *hier*, *peller* i *lie*. Ako ukupnom broju imena dodamo

¹⁹ J. Vrana, *Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften in der Handschrift Radosavs und im Evangelium von Čajniče*, Die Welt der Slaven 5/1960, str. 143–154.

broj grafema bez imena (a možemo postupiti i obratno) dobijemo brojku 36, i nešto manji grafemski fond nego u glag. Minh (nedostaju imena i grafemi za \mathfrak{M} , \mathfrak{W} i \mathfrak{C}). Iz svega toga može se zaključiti, da je stsl. predložak Par nevješto i nedosljedno skraćen prema nekom hrv. glag. azbukvaru. Zaključujem to i odatle, što se imena Par gotovo sasvim podudaraju s imenima hrv. glag. azbukvara Diviševa i Tourskog. Razlika je, uglavnom, samo u tome, što u Par nema imena za grafeme \mathfrak{M} i \mathfrak{V} , koja su mogla biti ispuštena zabunom, a u spomenutim hrv. glag. azbukvarima nema imena *peller* i mjesto *pe* stoji *šta*.

Zbog svega, što je ovdje navedeno, Par je nepouzdan, pa se na temelju njegovih podataka ne može graditi nikakva ozbiljna znanstvena pretpostavka. To, uostalom, nije ni potrebno, jer Par pored Minh ne pruža nikakvih novih podataka.

b) *Azbučna molitva Konstantina Prezbitera i azbukvari u spisu Črnorisca Hrabra*. O ovim spomenicima raspravljam na drugome mjestu, jer nije sačuvana njihova originalna glag. verzija, nego kasniji ćir. prijepisi. U toku višekratnih prepisivanja oni su bili podvrgnuti različnim promjenama. Do prve promjene došlo je prigodom njihova prevođenja na ćirilicu. Kako u stsl. ćirilici nema grafema \mathfrak{H} , mjesto njega gotovo u svim sačuvanim prijepisima Konstantinove azbučne molitve i azbukvara Črnorisca Hrabra dolazi slovo \mathfrak{A} , tj. onaj grafem, koji u ćirilici ima istu brojnu vrijednost kao grafem \mathfrak{M} u glagoljici. Možda su već tom prilikom u njima provedene i druge promjene, ako ne, onda je to učinjeno kasnije radi prilagođivanja tadašnjem fonetskom sistemu stsl. jezika, najprije na bug. makedonskom, a zatim i na rus. području. Radi toga nijedan od sačuvanih prijepisa ne predstavlja vjerno prvobitno stanje.

Konst ima svega 36 akrostihova, kojima se označuju pojedini grafemi. To je zbog toga, što se jednim akrostihom \mathfrak{M} označuje kompleks od tri grafema \mathfrak{M} , \mathfrak{C} , \mathfrak{B} , jer se fonemima \mathfrak{M} , \mathfrak{C} , \mathfrak{B} ne počinje nijedna slav. riječ. Ako se na mjesto akrostiha \mathfrak{M} uvrste spomenuta tri grafema, dobivamo 38 grafema, koliko je prema Hrabrovoj tvrdnji imala prvobitna Konstantinova azbuka. Ali u Konst dolazi i akrostih \mathfrak{M} за grafem \mathfrak{C} na istom mjestu kao i u Minh, koji nije bio u prvobitnoj glag. azbuci, a za nazalne grafeme samo dva akrostiha: \mathfrak{M} (= \mathfrak{M}) за grafeme \mathfrak{M} - \mathfrak{C} i \mathfrak{M} за grafeme \mathfrak{M} - \mathfrak{A} .

Akrostih za grafem \mathfrak{W} unesen je u Konst vjerojatno već u 11. stoljeću, i to na bug. mak. području, kada je taj jednočlani grafem posve potisnuo dvočlani grafem \mathfrak{M} . (Da je grafem \mathfrak{C} u sačuvane azbukvare i azbučne molitve umetnut kasnije, vidi se po tome, što u njima nema stalnoga mjesta: u jednim je između \mathfrak{M} i \mathfrak{C} , u drugima poslije \mathfrak{C} , a u hrv. glag. azbukvarima na mjestu grafema *pe*, od kojega je preuzeo i brojnu vrijednost.) Vjerojatno u isto vrijeme, ili nešto kasnije, u Konst broj stihova za nazalne grafeme reducirao se na dva. Zbog toga i u rus. prijepisima Konst imamo također samo dva grafema za nazalne vokale: prvi za stražnojezični, drugi za prednjojezični nazalni vokal, a u rus. prijepisima Hrab isto tako samo dva grafema: \mathfrak{M} ili \mathfrak{C} за stražnojezični, a \mathfrak{A} за prednjojezični nazalni vokal.²⁰

²⁰ Uspor. tabele br. 2 i 8.

Hrab pruža manje sigurnih podataka nego Konst, iako je sačuvan u 73 kasnija ćir. prijepisa iz 15.—17. stoljeća²¹, ili upravo zbog tolika njihova broja. Ni u jednom sačuvanom prijepisu Hrab nema kontinuiranog niza svih ćir. grafema, nego su oni podijeljeni na dva niza: niz grafema sličnih grčkima i niz grafema po slav. jeziku. Svi sačuvani prijepisi mogu se podijeliti na dvije grupe. U prvoj je grupi niz grafema sličnih grčkima razdijeljen na dva dijela: u prvom dolaze ćir. grafemi, a u drugom počeci akrostihova neke azbučne molitve $\overline{\pi\kappa}$, $\overline{\chi\lambda\tau}$, $\overline{\tau\pi}$. U nizu grafema po slav. jeziku dolaze zajedno ćir. grafemi i počeci akrostihova azbučne molitve $\overline{\omega\beta}$, $\overline{\mu\beta}$. Takav je rus. azbukvar Moskvske duhovne akademije iz 15. stoljeća (Mosk) i rus. Solovecki azbukvar iz 17. stoljeća (Solov). Grč. niz Mosk ima 24 jedinice (grafem ω između ω i $\pi\kappa$ je veznik ι) a slav. 15, i to: β , κ , ζ , λ , ψ , ϑ , ξ , ω , μ , β , τ , π , κ , χ , λ , τ , ω . Odakle 15 jedinica u slav. nizu mjesto 14? To se može protumačiti tako, da je u grč. niz unesen početak akrostiha $\tau\pi$ za grafem ω , koga u prvobitnoj Konstantinovoju azbuci nije bilo, a grafem κ prebačen je u slav. niz i predstavljen grafemom λ .²² U drugoj grupi grafemi slični grčkimā nisu podijeljeni, ali mjesto akrostihova $\overline{\pi\kappa}$ $\overline{\chi\lambda\tau}$ $\overline{\tau\pi}$ dolaze grč. slova ϑ , ξ i ψ , a među grafemima po slav. jeziku nema akrostihova. Takav je bug. srp. Savinski azbukvar iz 15. stoljeća (Sav) i rus. Trojicki azbukvar iz 16. stoljeća (Troj). Grč. niz Sav ima 24 grafema, a slav. 14. U slav. su nizu grafemi: β , κ , ζ , ψ , ϑ , ξ , ω , μ , β , τ , π , κ , χ , λ , τ , ω .²³ Azbukvari Mosk i Sav uzajamno se objašnjuju: što je u Mosk onazčeno počecima akrostihova $\overline{\omega\beta}$, $\overline{\mu\beta}$, u Sav je razriješeno u $\omega\mu$, $\mu\lambda$ (mjesto β u Mosk dolazi drugi put τ), a mjesto početaka akrostihova Mosk $\overline{\pi\kappa}$, $\overline{\chi\lambda\tau}$, $\overline{\tau\pi}$ u Sav, kako je već spomenuto, dolaze grč. slova ϑ , ξ i ψ .

Kako se vidi, navedeni podaci Mosk i Sav ne slažu se, tako da iz njih samih (a pogotovu iz podataka Solov i Troj, u kojima ima posebnih dodavanja ili ispuštanja grafema) ne možemo sebi stvoriti vjernu sliku Hrabrova azbučnog fonda i njegovih nizova grč. i slav. grafema (ako ti nizovi uopće potječu od njega). Uza sve te podaci sačuvanih Hrabrovih azbukvara — ako se popravi ono, što je pogrešno, i izbaci ono, što je suvišno — ne razlikuju se mnogo od podataka Konst, već te podatke uglavnom potvrđuju, a na nekim mjestima i popunjuju, tako da pomoću svih tih podataka možemo uvjerljivo rekonstruirati stsl. azbuku, koja je formirana na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće, ali ni u kojem slučaju prvobitnu Konstantinovu azbuku. Za njezinu rekonstrukciju azbukvari i azbučne molitve imaju samo relativnu vrijednost. Mnogo sigurnije podatke, kako sam već spomenuo, pružaju u tu svrhu najstariji sačuvani stsl. knjiž. spomenici.

III. Kombinacije i zablude novijih istraživača

Treća je pogreška većine novijih istraživača stsl. azbuke, što nisu proveli iscrpnu tekstološku analizu svega materijala, koji pružaju sačuvani stsl. azbukvari i azbučne molitve. A oni, koji su taj posao obavili savjesno, od

²¹ K. M. Kuev, *Černorizec Hrabar*, Sofija, 1967.

²² Uspor. F. V. Mareš, *O. c.*, str. 139.

²³ Uspor. F. V. Mareš, *O. c.*, str. 141.

raspoloživih podataka odabrali su samo one, koji odgovaraju njihovim pretpostavkama, a ostale su naprosto ignorirali. Daleko bi me odvelo i ne bi imalo smisla, da ovdje kritiziram sve njihove omaške i nedosljednosti. Stoga ću se ograničiti na samo tri glavna problema, o kojima oni raspravljaju u svojim radovima.

a) *Kompleks grafema* **Ѡ**—**ѡ**—**ѣ**. Sve do najnovijega vremena općenito se držalo, da su glag. grafem **Ѡ** i njegova varijanta **ѡ** identični s ćir. grafemom **и** i grč. **ι**, a grafem **ѣ** s ćir. grafemom **и** i grč. **η**. Takva kriva identifikacija uistinu je postojala u prošlosti. Kao primjer navest ću samo glag. ćir. azbukvar u Čajničkom evanđelju iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća. U tom azbukvaru na prvome mjestu stoji ćir. grafem **и** mjesto glag. grafema **Ѡ**, a na drugome glag. grafem **ѣ**.²⁴ Stoga nije čudo, što je Jagić takvu identifikaciju proveo u svojim izdanjima Zografskog i Marijinskog evanđelja, i što se ona održala sve do danas. Prihvatili su je, na primjer, Nahtigal²⁵ i Vaillant,²⁶ a prihvaća je još danas Mareš, iako je prije mene primijetio, da je Jagićeva identifikacija pogrešna.²⁷ Kad ne bi bilo drugih dokaza za identifikaciju **Ѡ**, **ѡ**-и-η i **ѣ**-и-ι, dovoljan bi bio položaj glag. grafema u azbuci i njihova brojna vrijednost. Grafemi **Ѡ**, **ѡ** stoje na prvome mjestu kao ćir. **и** i grč. **η** i imaju brojnu vrijednost 10 (ćir. **и** i grč. **η** 8), a grafem **ѣ** na drugome kao ćir. **и** i grč. **ι** i ima brojnu vrijednost 20 (ćir. **и** i grč. **ι** 10). Takva identifikacija spomenutih glag. i ćir. grafema provedena je u Minh, a dokazuje ju i upotreba glag. grafema u diftonškim kompleksima, o kojima je već bilo govora.

Pored identifikacije spomenutih glag. grafema s ćirilskima i grčkima, važna je i njihova upotreba, odnosno fonetska vrijednost. Već sam spomenuo, da se u Kij prema Konstantinovoј zamisli na početku riječi ispred konsonanta, na kraju riječi iza konsonanta i u sredini riječi između konsonanata fonem *i* označuje sa sva tri grafema; uspor. napr. исправн 3v8 || извави 3 r 23 || извои 2v12; молитвѣ 2r15 || молитвѣ 3r21; молимаѣ 2v2; молитвѣи 2v2 вселениши 1v5 обвати 5v30 i dr.²⁸ Izuzetno se grafem **ѡ** pretežno upotrebljava na početku riječi, najčešće u vezniku *i* i oblicima zamjenice *iže*; uspor. napr. и 1v5, 11, нже 1v1, 2, 10, 2v10, 3v2 || нже 7 r11, нмъже 3v17, 5r11; grafem **ѣ** na kraju riječi našao sam u Kij samo u sprijeda navedenom primjeru. U diftonškim kompleksima vokal + *i*, *ii* upotrebljava se grafem **Ѡ**; uspor. npr. вѣчьнѣи (= včšnybъ) 1v11, твои (= tvojъ) 2v5, 3r11, 3v19, твоихъ (= tvojihъ) 2v5, 6v18, 7r11 i dr. U diftonškim kompleksima *yi*, *ii* + vokal upotrebljava se grafem **ѣ**; uspor. npr. вѣлитнѣ (= včlityja) 2r7, вѣ възлюбленн (= vč възlublenji) 5v5, мари (= mariji) 7v17 i dr. Fonem *y* redovito se označuje grafemom **ѣѣ**, koji je, kao i grafem **ѣѣ**, sastavljen prema grč. silaznim diftonzima s monoftonškim izgovorom; uspor. npr. вѣти (= byti) 1v5, на службуѣ (= na služby) 2v18 i

²⁴ J. Vrana, *Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften*, str. 140.

²⁵ R. Nahtigal, *Slovenski jeziki*, Ljubljana, 1952, str. XXIII.

²⁶ A. Vaillant, *O. c.*, str. 20—21.

²⁷ *Slavia* 26/1957, str. 409.

²⁸ U primjerima, koje ovdje navodim, glag. grafem **Ѡ** prepisujem ćir. grafemom **и**, grafem **ѡ** (prema ranijem Mareševu prijedlogu) grafemom **и**, a grafem **ѣ** grafemom **и**.

dr. Ovakva upotreba grafema **Ѡ**, **ѡ**, **Ѣ** sačuvala se potpuno samo u Kij, a u spomenicima s bug. mak. područja samo djelomično.

Noviji istraživači kao da nisu shvatili Konstantinovu zamisao o upotrebi spomenutih glag. grafema. Tako, na primjer, Nahtigal posve pravilno navodi, da se pomoću sva tri grafema označuje fonem *i*, ali u diftonškim pozicijama ne pravi razliku između njihove upotrebe.²⁹ Posve je krivo Vaillantovo mišljenje, da se pomoću grafema **ѡ** **Ѡ** označuje kratko, a pomoću grafema **Ѣ** dugo *i*.³⁰ Čitavu problematiku upotrebe i fonetske vrijednosti grafema **ѡ**—**Ѡ**—**Ѣ** iscrpnije su obradili Tkadlčik i Mareš. Prema mišljenju obadvojice za fonem *i* osnovni su grafemi **ѡ** i **Ѣ**. Grafem **Ѡ**, tzv. treće *i*, prema njihovu mišljenju, nije varijanta grafema **ѡ**, nego novi grafem, koji je uveden tek u Moravskoj, a ima svoje posebno značenje. Prema Tkadlčiku grafem **ѡ** označuje dugo *i*, grafem **Ѡ** grupu *ji*, a grafem **Ѣ** kratko *i*.³¹ Prema Marešu prvi grafem označuje fonem *i*, drugi grupu *ji*, a treći tzv. napeto **ь**.³² Između Tkadlčikova i Mareševa mišljenja nema zapravo razlike, jer je fonem *i* u općeslav. jeziku bio dug, a fonem **ь** kratak. Mislim, da ne treba posebno dokazivati, da su njihove tvrdnje istinite samo djelomično. Kako se vidi iz primjera Kij, grafemom **ѡ** uistinu se označuje dugo *i* na početku riječi; ali grafemom **Ѡ** pored grupe *ji* označuje se i grupa *ij* u tzv. silaznim diftonzima, tj. iza vokala, a grafemom **Ѣ** pored grupe **ьj** i grupa *ij* u tzv. ulaznim diftonzima, tj. ispred vokala. Nadalje, u svim ostalim položajima i sa sva tri grafema označuje se fonem *i*, tj. dugo *i*, koje palatalizira prethodni konsonant. Prema tome Tkadlčikova i Marešova identifikacija ni u kojem slučaju ne obuhvaća kako opću, tako i posebne funkcije svakoga od spomenutih triju grafema. Tkadlčik je svoje mišljenje obrazložio jezično, a Mareš tekstološki i jezično. Stoga ću se osvrnuti samo na Marešovo mišljenje.

Prema najnovijem Marešovu mišljenju prije dolaska u Moravsku Konstantin je u svoju glag. azbuku uvrstio samo dva grafema: **ѡ**—**Ѣ** prema grč. η — i . Prvi je grafem predvidio za praslav. fonem *i*, a drugi za prasl. fonem *i* (= **ь**). U Moravskoj je Konstantin između oba grafema umetnuo grafem **Ѡ** za pračeš. *ji*. U ranoj bug. mak. glagoljici bio je grafem **Ѡ** prebačen prema kraju azbuke, a u kasnijoj ćirilici na to novo mjesto stavljen je grafem **ѡ** za fonem *y* (glag. **ѡѠ**). U ranoj glag. epohi fonem *y* bio je diftong i bilježio se grafemom **ѡѢ** (= **ѡь**), koji vjerojatno nije bio uvršten u azbuku. Takvu pretpostavku, odnosno teoriju o postanku i upotrebi grafema **ѡ**—**Ѡ**—**Ѣ** izgradio je Mareš na osnovu tekstološke analize najstarijih stsl. azbukvara i azbučnih molitava.³³

Prvi dio Marešove teorije, tj. da su u Konstantinovoj prvobitnoj azbuci za fonem *i* postojala samo dva grafema, ne treba posebno dokazivati. Vjerojatno je bilo tako, ali to onda nisu bili grafemi **ѡ** i **Ѣ**, nego **Ѡ** i **Ѣ**, i to zbog toga, što samo ova dva grafema pored osnovne imaju i diftonšku funkciju

²⁹ V. bilj. 25.

³⁰ V. bilj. 26.

³¹ O: c., str. 359, 367, 377.

³² O. c., str. 176, 185.

³³ O. c., str. 172—173.

Drugi dio svoje teorije, tj. da se na mor.pan. području grafemima \mathfrak{X} — \mathfrak{Z} pridružio grafem \mathfrak{T} zasnovao je Mareš na tekstološkoj analizi kasnije i loše tradirane rus. Lenjingradske azbučne pjesme iz 14.—15. stoljeća (Len) i njezine rekonstrukcije pomoću srp. prijepisa u Pogodinskom psaltiru iz 15.—16. stoljeća.³⁴ Stihovi, koji se odnose na grafeme za fonem *i*, glase:

a) Len

И. ИЖЕ ПР(Ѣ)СТОЛЪ МОИ НА И(Е)В(Е)СЕХЪ
 .Т. I ОКО МОЮ НА ВСА СТРАНЫ ПРИЗИВАЮТЪ

b) Pogod

I. ИЖЕ ЕСТЬ ПРѢСТОЛЪ МОИ НА НЕБЕСѢХЪ
 И. ИНОГО БОГА ИЖЕ ТЪ РАЗВѢ МЕНЕ

Ova četiri stiha Mareš je kod rekonstrukcije kontaminirao u tri, i to tako, da je na prvo mjesto stavio prvi stih obadvaju tekstova, na drugo mjesto drugi stih drugoga teksta, a na treće mjesto drugi stih prvoga teksta. Pored toga je početno ИЖЕ iz prvoga rekonstruiranog stiha prenio u treći, a početno I iz trećega rekonstruiranog stiha u prvi i proveo neke druge izmjene, da dobije stih jedanaesterac.

Marešova rekonstrukcija glasi:

\mathfrak{X} I ПРѢСТОЛЪ МОИ НА НЕБЕСѢХЪ
 \mathfrak{T} ИНОГО БОГА ИЖЕ ТЪ РАЗВѢ МЕНЕ
 \mathfrak{Z} ИЖЕ НА ВСА СТРАНЫ ПРИЗИВАЮ

Na prvi pogled vidi se, da je ova Marešova rekonstrukcija posve samovoljna. Nema nikakva opravdanja, da se od dva para stihova, koji svaki za sebe imaju kakav takav smisao, pravi cjelina od tri stiha, koji prema Marešovu mišljenju imaju bolji smisao. Pored toga nema razloga za prenošenje veznika I u prvi stih, a zamjenice ИЖЕ u treći, samo zato da se dobije kriva identifikacija \mathfrak{X} —I, \mathfrak{T} —I, \mathfrak{Z} —И i traženo označivanje fonema *i* pomoću grafema \mathfrak{X} , češ. grupe *ji* pomoću grafema \mathfrak{T} , a fonema *ĭ* (zapravo češ. grupe *ĭ*) pomoću grafema \mathfrak{Z} . Takvim nekritičkim postupkom možemo dobiti sve, što želimo.

Ni treći dio Marešove teorije, da je u ranoj bug. mak. glagoljici grafem \mathfrak{T} prebačen prema kraju azbuke, nema sigurne tekstološke podloge. Da dokaže ovu pretpostavku, Mareš se pozivlje na akrostih ИМЕНИ između akrostiha шѣствоуоу i ѡвѣ u Konst, na grafem \mathfrak{T} između ш (= ш) i ѡ u glag. azbuci Minh, na isti grafem.mj. grafema \mathfrak{Z} u Par, na slovo \mathfrak{H} ispred početka akrostiha \mathfrak{H} u Mosk i dr. — Već sam spomenuo, da je mjesto Konst, na kojem dolazi akrostih ИМЕНИ, nejasno, i zbog toga se različno interpretira. Najjednostavnija je pretpostavka, da se pomoću akrostiha ИМЕНИ označuje čitav kompleks grafema ѡ, ѡ, ѡ, koji na tome mjestu

³⁴ F. V. Mareš, *Azbučna báseň z rukopisu Státní veřejné knihovny Saltykova Ščedrina v Leningradě* (Sign. Q I 1202), Slovo 14/1964, str. 5—24.

dolaze u Hrabrovim azbukvarima Troj i Sav. U ćir. azbuci Minh izostavljen je na tome mjestu grafem ѡ. Zašto ne bi, zbog nepažnje ili tadašnjeg jezičnog stanja u glag. azbuci Minh na istome mjestu mogla biti izostavljena prva polovica grafema ѣѢ, kojim se u kasnijoj glagoljici označivao fonem y? Grafem pod nazivom *hic* u Par može se shvatiti kao ižica okrenuta za 90°. Posve je krivo Marešovo tumačenje slova ѡ u Mosk kao prijepis glag. grafema ѣ. To je veznik *i*, koji veže dvije grupe slova sličnih grčkima, a ne oznaka grafema! Kako se vidi, svi su ovi podaci nesigurni, pa se iz njih ne mogu stvarati nikakvi dalekosežni zaključci.

Ni četvrti dio Marešove teorije, da je tek u kasnijim ćirilskim prijepisima azbukvara na novo mjesto glag. grafema ѣ unesen ćir. grafem и, tj. da u prvobitnoj glag. azbuci nije bilo grafema za fonem y, nema čvrste podloge. Grafem ѡ, iako ne posve čitljiv, nalazimo već u ćir. Minh iz kraja 11. ili početka 12. stoljeća. Ђir. grafem ѡ odgovara glag. grafemu ѣѢ, dakle se iz njega razvio i bio u svagdašnjoj upotrebi. Zašto onda obadva grafema ne bi imala svoje mjesto u azbuci? Svoju tvrdnju, da grafema ѣѢ nije bilo u prvobitnoj Konstantinovoј azbuci, Mareš obrazlaže i pretpostavkom, da je fonem y u najstarijoj epohi stsl. jezika imao diftonški karakter ѣ + ѣ. Zato se, prema njegovu mišljenju, fonem y u Kij piše dosljedno s dva grafema ѣ + ѣ (= ѡ + ѡ)³⁵. Takvo tumačenje grafema ѣѢ je bez osnove, jer se grafemom ѣ, kako smo vidjeli u Kij, označivalo ne samo kratko *i* (= ѡ) nego i dugo *i*. Kad bi fonem y u Konstantinovu solunskom govoru imao diftonški izgovor, očitovalo bi se to na neki način u kasnijim južnosl. dijalektima. Međutim, na čitavom južnosl. području fonem y zamijenjen je fonemom *i*, tj. monoftong monoftongom. Da je fonem y bio monoftong, potvrdio je već Trubeckoj svojim tumačenjem grafema ѣѢ. Njegovo je mišljenje, da je grafem ѣѢ, kao i grafem ѣ, načinjen prema grč. silaznim diftonzima s monoftonškim izgovorom, tj. da je fonem y bio monoftong kao i fonem *u*.³⁶

Na monoftonški karakter prvobitnog fonema y upućuje i zamjena njegova grafema ѣѢ grafemom ѣѣ već u najstarijim stsl. spomenicima s bug. mak. područje. U tim spomenicima nije se monoftongizirao fonem y, nego grupa ѣѣ u završetku nom. sg. muž. roda složene deklinacije. U ostalim padežima slož. deklinacije došlo je do monoftongizacije, zapravo kontrakcije grupe fonema ѣ + ѣ u *yi* > *y* već prije pojave stsl. spomenika. Zato se u Kij piše, na primjer, свѣѣѣѣ (= свѣѣѣѣ) 3v19 pored свѣѣѣѣѣ (= svet-yhъ) 2r20. U najstarijim glag. spomenicima s bug. mak. područja dolazi i do kontrakcije oblika *svěťisъ* u *svety*, ali se i dalje piše свѣѣѣѣѣ. Na taj način slučajna kombinacija od dva grafema ѣѣ počela se osjećati kao dvočlani grafem za novi fonem y, pa je iz nom. sg. muškoga roda prodrila i u završetke ostalih padeža složene deklinacije, a odatle i u položaje prasl. fonema y. Tako je glag. grafem ѣѣ (ćir. ѡ) postao oznaka za fonem y u većini stsl. spomenika s bug. mak. područja. U nekim stsl. spomenicima ova je promjena provedena dosljedno, a u drugima, kao na primjer u As, lijepo se vidi prelazno stanje iz jedne grafije u drugu.³⁷

³⁵ Hlaholice na Moravě a v Čechách, str. 176.

³⁶ Altkirchenslavische Grammatik, str. 24.

³⁷ J. Vrana, Glagoljski grafemi, str. 177–178.

b) *Prvobitno značenje grafema* \mathfrak{M} i \mathfrak{W} . Ovo pitanje raspravio je prije mene temeljito Auty pristajući uz stariju interpretaciju grafema \mathfrak{M} i \mathfrak{W} .³⁸ Ne želim ovdje ponavljati njegove argumente, već ću ih samo nadopuniti novim činjenicama. Istaknuo bih prije svega, da noviji istraživači ova dva grafema s nepravom postavljaju jedan uz drugi.³⁹ Da je grafem \mathfrak{V} postojao u prvobitnoj stsl. azbuci, i to za označivanje grč. palatalnog konsonanta g' , potvrđuju primjeri takve njegove upotrebe u Kij i svim ostalim stsl. glag. spomenicima s bug. mak. područja,⁴⁰ kao i u hrv. glag. spomenicima sve do 14. stoljeća. U hrv. srp. ćir. spomenicima od druge polovice 12. stoljeća počinje se upotrebljavati grafem \mathfrak{K} , $\mathfrak{K}\mathfrak{A}\mathfrak{K}\mathfrak{O}$ za grč. palatalni konsonant g' , tako za domaći palatalni konsonant štok. \check{d} i čak. j .⁴¹ Od 14. stoljeća dalje proširuje se upotreba glag. grafema \mathfrak{M} i na domaće riječi na štok. glag. području za konsonant \check{d} , a na čakavskom za konsonant j . U bug. mak. i rus. ćirilici grafema \mathfrak{K} nije bilo.

Posve je druga situacija grafema \mathfrak{W} . Ovaj se grafem vjerojatno pojavio najprije u ćirilici kao posebna vrsta ligature grafema \mathfrak{M} i \mathfrak{T} , a odatle je prenesen i u glagoljicu; dolazi u bug. mak. glag. i ćir. spomenicima iz kraja 10. i početka 11. stoljeća za oznaku bug. mak. refleksa $\acute{s}'t'$ prasl. konsonanta t' , ali ne u svima. Nema ga u Cloz, u Zogr (osim jednog primjera), u drugom dijelu Mar i u Supr, a u nekim drugim stsl. glag. spomenicima, npr. u As i Sin, pored njega još se uvijek piše $\mathfrak{M}\mathfrak{O}$.⁴²

Da grafema \mathfrak{W} nije bilo u prvobitnoj glag. azbuci, svjedoče još dvije činjenice. Prije svega, toga grafema nema u hrv. glag. Radosavljevim azbukvarima, a u ostalim hrv. glag. azbukvarima (Diviševu, Tourskom i dr.) zaposjeo je mjesto grafema \mathfrak{P} (kojega prisutnost u prvobitnom Konstantinovu glag. azbukvaru složno svjedoče svi najstariji azbukvari i azbučne molitve) i preuzeo njegovu brojnu vrijednost 800.⁴³ Nadalje grafem \mathfrak{W} (odnosno \mathfrak{M}) u ostalim azbukvarima i azbučnim molitvama nema stalnoga mjesta. U azbučnim molitvama i Bandurijevu azbukvaru dolazi iza \mathfrak{M} , u Minh i Hrabr između njega i \mathfrak{M} je grafem \mathfrak{N} .⁴⁴

Budući da pored toga ne postoji nikakva direktna veza između grafema \mathfrak{M} i \mathfrak{W} , kako s obzirom na njihov postanak, tako s obzirom na njihovu upotrebu, to je bez temelja i pretpostavka, da je ove grafeme izumio Konstantin sa svrhom, da se njima označuju fonemi g' , k' , tj. mak. refleksu prasl. konsonanata d' , t' .

Treba uopće postaviti pitanje, da li su u početku druge polovice 9. stoljeća, kad je Konstantin izumio svoju azbuku, postojali sadašnji južnosl. refleksu prasl. palatalnih konsonanata d' , t' , a napose mak. g' , k' . Rus. refleksu

³⁸ R. Auty, *Glagolitic M and W: facts, conjectures and probabilities*, Zbornik u čast Stjepana Ivšića, Zagreb, 1963, str. 5–11.

³⁹ N. N. Durnovo, *Mysli i predpoloženija*, str. 55–58; N. S. Trubetzkoy, *Alt-kirchenslavische Grammatik*, str. 27–28; V. Tkadlčík, *O. c.*, str. 359–360, 363–365; F. V. Mareš, *O. c.*, str. 176–179.

⁴⁰ P. Diels, *O. c.*, str. 48–49.

⁴¹ Uspor. bilj. 18.

⁴² P. Diels, *O. c.*, str. 48.

⁴³ Uspor u tabeli br. 3, 6 i 7.

⁴⁴ Uspor u tabeli br. 1–5 i 8.

ž, č i polj. češ. slovački *dz* (*z*), *c* zauzeli su veoma prostrano područje, pa se može pretpostaviti — ukoliko za to nema dokaza — da su nastali prije 10. stoljeća, kad općeslav. jezik nije još bio razdobljen u pojedine nacionalne dijalekte. Naprotiv južnosl. refleksi bug. *ž'd'*, *š't'*, mak. *g'*, *k'*, hrv. srp. *d'*, *č'* i hrv. srp. slov. *j'*, *č'* mogli su nastati tek u 10. stoljeću ili kasnije, kad su se već stvarali pojedini nacionalni južnosl. dijalekti, i to ne svi odjednom. Mak. refleksi *g' k'*, koji nemaju u sebi frikativnog elementa kao bug. *ž' d'*, *š' t'* i srp. hrv. *d'*, *č'*, nastali su vjerojatno nešto kasnije, a zauzimali su, kao i danas, samo središnji dio mak. područja.⁴⁵ Nemoguće je također zamisliti, da bi Konstantin, koji je imao pred očima općeslav. misiju, u svoju azbuku unio grafeme za foneme lokalnoga karaktera. Prema tome pretpostavka, da su grafemi *М*, *У* u prvobitnoj Konstantinovoj glag. azbuci označivali mak. reflekse *g'*, *k'*, nema nikakve podloge, ni grafijske ni historijsko-dijalektološke.

c) *Grafemi za nazalne vokale*. Pretpostavka novijih istraživača, da u prvobitnoj Konstantinovoj glag. azbuci nije bilo dvočlanih nazalnih grafema *ѣ*, *ѣѣ*, *ѣѣ*, nego da su mjesto njih bili jednočlani grafemi *ѣ* i *ѣ*, prvi za poseban prednjojez. vokal *ѣ*, a drugi za neodređeni nazalni zvuk *N*⁴⁶ — u sačuvanim stsl. azbukvarima i azbučnim molitvama nema također nikakve tekstološke podloge. U svim sačuvanim azbukvarima dolaze samo potpuni grafemi za nazalne vokale, izuzevši glag. *Minh*, gdje mjesto grafema *ѣ* dolazi znak, koji je samo donekle sličan prvom članu toga grafema. Na tom nedopisanom znaku — kao i činjenici, da u svim ostalim stsl. azbukvarima i azbučnim molitvama dolaze samo dva grafema za nazalne vokale — izgradio je Durnovo spomenutu pretpostavku, a njegovi pristaše prihvatili su je bez dovoljnog provjeravanja tekstoloških podataka, jer je odgovarala njihovim lingvističkim koncepcijama. Durnovo je ignorirao činjenicu, da u *Minh* — kako u njegovu glagoljskom, tako i u čir. dijelu — dolaze tri grafema za nazale: u čir. dijelu *ѣ*; *Δ* ili *Δ* i *ѣ*, a u glag. dijelu spomenuti nedopisani grafem, *ѣ* i *ѣѣ*. Durnovo je treći glag. grafem bez ikakva obrazloženja proglasio suvišnim.⁴⁷

Već sam pokazao, da su broj i karakter grafema za nazalne vokale u *Minh* odraz prilika u hrv. srp. jezičnoj praksi 11. i 12. stoljeća, a njihov broj i karakter u *Hrab* i *Konst* odraz prilika u bug. mak. jezičnoj praksi istoga vremena, a također kasnijoj rus. jezičnoj praksi — pa prema tome ni u kojem slučaju ne predstavljaju stanje u prvobitnoj Konstantinovoj glag. azbuci. Stoga o tome više ne želim pisati. Ovdje bih još samo upozorio na to, da se opća koncepcija Durnova i njegovih sljedbenika, kako u pogledu fonetskoga karaktera nazalnih vokala, tako i u pogledu njihova grafijskog prikazivanja, ni u kojem slučaju ne slaže s općom Konstantinovom grafijskom i jezičnom koncepcijom. Evo zašto.

Durnovo i njegovi sljedbenici načinili su od Konstantina modernog fonologa, koji je pojedine jezične pojave ocjenjivao prema današnjim fo-

⁴⁵ B. Koneski, *Jezik makedonski*, Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb, 1960, str. 494.

⁴⁶ N. N. Durnovo, *Mysli i predpoloženija*, str. 58—60; N. S. Trubetzkoy, *O. c.*, str. 24—25; V. Tkadlčik, *O. c.* str. 365—367; F. V. Mareš, *O. c.*, str. 173.

⁴⁷ *Mysli i predpoloženija*, str. 40.

nološkim principima, a to nipošto ne odgovara historijskim činjenicama. Konstantin je bez sumnje odlično poznao općeslav. jezik svoga vremena, ali je prije svega bio čovjek grč. jezične kulture, pa je i na općeslav. jezik primjenjivao načela tadašnje grč. filološke nauke. Na to sam već upozorio kod općeg prikaza njegove grafije. Tih se načela držao i kod grafijskog prikazivanja nazalnih vokala. Već sam spomenuo, da je grafem **Ɱ** načinio prema grafemu **Ɱ**, a taj prema grč. grafijskim silaznim diftonzima s monofonjskim izgovorom. Isto je tako načinio i grafeme **Ɱ** i **Ɱ**. Bili su to dvočlani grafeći za oznaku monofongta *o*, i *e*, koji su se svojim nazalnim izgovorom razlikovali od fonema *o* i *e* — a nipošto po dva grafema za diftonjski kompleks *o*, *e* + *N*. Prema istoj koncepciji načinio je Konstantin i grafem **Ɱ** za označivanje nazalnog vokala 'o'. Ovaj vokal razlikovao se od vokala *o* po tome, što je, iako je bio stražnji vokal, dolazio samo iza palatalnih konsonanata, a iza vokala bio je jotiran.

Kako smo već vidjeli, u Konstantinovu grafijskom sistemu samim grafemom za vokal, pored kvalitete vokala, bio je ujedno označen i njegov položaj iza palatalnih ili nepalatalnih konsonanata, odnosno njegova jotiranost ili nejotiranost. Prema toj koncepciji *jotirani* — *nejotirani* grafemi Konstantin je načinio poseban grafem **Ɱ**, koji se od grafema **Ɱ** razlikovao samo u svom prvom dijelu. Ali tim prvim dijelom grafema **Ɱ** nije htio označiti neku posebnu kvalitetu, već samo jotiranost nazalnog vokala *o*. Slično je Konstantin postupio i kod grafema za vokal *u*, tj. pored nejotiranoga grafema **Ɱ** za vokal *u*, načinio je poseban grafem **Ɱ** za jotirani vokal 'u'. Prema tome se na temelju Konstantinova grafijskog sistema ne može zaključiti, da su stsl. nazalni vokali bili diftonzi, a niti to, da su vokali 'o', 'u', a razliku od *o* i *u* bili posebni fonemi *ǫ* i *ǔ*. Vjerojatnija je pretpostavka, da su vokali 'o' i *u* zbog jotacije (kao i vokal 'a', koji Konstantin označuje istim grafemom **Ɱ** kao i vokal *ǣ*) bili samo malo pomaknuti naprijed, tj. da su bili pozicijske varijante fonema *o* i *u*.

Za ovu drugu pretpostavku govori i najstarija ćir. grafija. U toj se grafiji jotiranost stražnjog vokala bilježi ćir. grafemom **Ɱ**, a njihova kvaliteta istim grafemom kao i kod nejotiranih vokala, pa su prema jedni i drugi grafemi predstavljali iste foneme. Ćir. grafemi **Ɱ** **Ɱ** (mj. *ioy*), **Ɱ** nisu dođuše silazni grafijski diftonzi kao glag. grafemi **Ɱ**, **Ɱ**, **Ɱ**, nego uzlazni, jer se prvobitno označivanje silaznih i uzlaznih grafijskih diftonga u ćirilici, kao i kasnijoj glagoljici, nije više primjenjivalo. Budući da su u bug. mak. glagoljici postojala i dva grafema za prednji nazalni vokal **Ɱ**, **Ɱ**, to su i u ćirilici, za taj vokal načinjena dva grafema **Ɱ** i **Ɱ**, a prema posljednjima i **Ɱ**, **Ɱ**. Prvi su se nazalni grafemi upotrebljavali iza konsonanata, a drugi iza vokala.

Tek kasnije, u 12. i 13. stoljeću, kad se kvaliteta nazalnih vokala u bug. mak. jeziku posve izmijenila, reduciran je i broj njihovih grafema na tri, iza toga na dva, ali to ne spada u okvir ove rasprave.

Zaglavak

Držim, da sam ovdje iznesenim tekstološkim i jezičnim argumentima u dovoljnoj mjeri prikazao neosnovanost i neplodnost glavnih pretpostavki Durnova i njegovih sljedbenika. Moje je mišljenje da se putem, kojim su oni pošli, dalje ići ne može; da je za pravilno shvaćanje najstarijega stsl. jezika i njegovih kasnijih promjena ipak najvažnije proučavanje sačuvanih stsl. spomenika od Kij pa dalje; da k tome poslu treba pristupiti novim metodama, počevši od kritičkih izdanja spomenika, njihovih tekstoloških analiza i komparativnog studija teksta, pa sve do proučavanja stsl. sintakse i stilistike, koje su danas još uvijek velika nepoznanica. Samo tako doći ćemo do boljega poznavanja ne samo stsl. knjiž. jezika nego i općeslav. jezika 9.—11. stoljeća, koji je bio osnova za postanak i razvitak i stsl. i pojedinih slav. jezika. A to je golem i težak posao, koji ne mogu obaviti pojedinci, nego čitave ekipe današnjih i budućih slavista.

Josip Vrana

**CRITICAL REMARKS ON SOME MORE RECENT STUDIES OF THE OLD
CHURCH SLAVONIC ALPHABET**

Summary

In 1929 N. Durnovo inspired with his article »Mysli i predloženija o proishođeniji stsl. jazyka i slav. alfavitov« some more recent studies of the Old Church Slavonic alphabet. According to his opinion the original Constantine's alphabet had neither the grapheme *pe* (in whose stead stood the grapheme *ш*), nor the two-member graphemes *ѡ*, *ѡѡ*, (*ѡѡ*), *ѡѡ*, *ѡѡ*, *ѡѡ*: in the place of the grapheme *ѡ* stood its second member *ѡ*, the graphemes for the nasal vowels were represented by the first member of the second grapheme and the second member of all three graphemes. The grapheme *ѡ*, (*ѡѡ*), also did not exist in that alphabet. In his opinion the consonants *g'* and *k'* were indicated by the graphemes *ѡ*, *ш*, the Greek vowel *υ* (*ü*) by the grapheme *ѡ*, the vowel (*ö*) by the first half of the grapheme *ѡѡ* and the nasal element by the second half of the nasal graphemes; the vowel (*ü*) was indicated by the grapheme *ѡ*. Durnovo's opinion was accepted by N. Trubeckoj and, mainly, by all more recent investigators, namely by F. V. Mareš and V. Tkadlčík, who in their articles most thoroughly analysed all these problems and added to the mentioned graphemes the so-called third *ѡ* as a mark of the Moravsko-Panonian group *ji*.

The principal Durnov's and his followers' mistake was the following one: they did not take as a basis of their studies the oldest Glagolitic literary monuments, dating back to the 10th century, and 11th century, but the Old Church Slavonic alphabetical primers and prayer-books, dating, it is true, from the 10th century, but whose preserved, mostly Cyrillic transcripts

of the Glagolitic originals, had as their basis the monuments from the 12th and 13th century. Accordingly, in the Old Church Slavonic literary monuments the original Old Church Slavonic graphic system had been preserved with more fidelity than in the Old Church Slavonic alphabetical primers and prayer-books. Therefore the mentioned investigators of alphabetical primers and prayer-books had to reconstruct their primary versions, which in the majority of cases were neither correct, nor scientifically based. The largest number of mistakes were caused by a wrong interpretation of the fund of graphemes of the Munich alphabetical primer. This primer is not representative of the Original Old Church Slavonic monuments, but of the transcribing manners on the Serbo-Croatian language territory in the 11th and 12th century, which were not always accurate.

The author of this article particularly attacks three statements of Durnovo's followers:

1) He refutes the statement that the Glagolitic grapheme ѣ, the so-called third ѣ represents exclusively the Morava-Pannonian group *ji*. Through identification of this grapheme in the Kijev leaves and the Munich alphabetical primer the author proves that this grapheme's basic function is to indicate the phoneme *ʃ*, and that the indication of the group *ji* (*ji*) is of minor importance. In this connection he also proves the monothongal character of the Old Church Slavonic phoneme *y*.

2) The author further proves that the grapheme *w* cannot be found at all, either in the Kijev leaves or in a large number of other Old Church Slavonic literary monuments, which means that it could not exist in the original Old Church Slavonic alphabet too. The Greek palatal *g'* was originally denoted by the grapheme *ѣ*.

3) The author also proves that the hypothesis that the original Old Church Slavonic alphabet did not have two-member graphemes, particularly graphemes for the nasals *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, is not scientifically sound. This hypothesis is based on the unwritten *ѣ* in the Munich alphabetical primer, and on the fact that in the later Cyrillic transcripts of the alphabetical primers and prayer-books mostly two graphemes were used for the nasals. As it has already been mentioned, two graphemes for the nasals are typical of the Old Church Slavonic graphic system in the 12th and 13th century, and not of the original Constantine's Old Church Slavonic alphabet.

In the end of his treatise the author criticizes Durnovo and his followers for having mistaken Constantine for a modern linguist, who, in their opinion, built up his graphic system on the principles of today's contemporary linguistic science, and not on the principles of the Greek philological science of the 9th century.

Red. broj	Staroslavenski azbukvari										Azbukvari slavista					Brojna vrijednost	
	1. Spomenici IX—X vijeka	2. Min-henski		3. Crno-risca Hrabra	4. Radosa-vljevi	5. Pariški	6. Ban-durijev	7. Di-višev		8. Tourski	9. Azbučna molitva Konstanti-nova	10. Nahti-galov	11. Dur-novljevi	12. Tru-beckoga	13. Tka-dličkov		14. Ma-rešov
		Glag.	Ćir.					Lat.	Ćir.								
	38	39	38	38	33	36?	35	31	34	32	36	38	38	36	36	38	
10	Ⲩ, ⲡ	Ⲩ	ⲡ	ⲡ	Ⲩ, ⲡ	ife Ⲩ	Ⲩ	yzze	ise	ⲡⲕⲉ	ⲡⲕⲉ	Ⲩ, ⲡ	Ⲩ, ⲡ	Ⲩ, ⲡ	Ⲩ, ⲡ	Ⲩ, ⲡ	10. Ⲩ
11	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	ifei Ⲩ	Ⲩ	i	i	ⲡ	ⲡ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	11. Ⲩ
12	ⲡ	ⲡ	ⲡ	ⲡ	ⲡ	—	—	—	ge	he	летитъ	ⲡ	ⲡ	ⲡ	ⲡ	ⲡ	13. ⲡ
22	Ⲩ	Ⲩ	oy	oy, y	Ⲩ	hic Ⲩ?	Ⲩ	uct	oyq	oykъ	уиостасъ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	400
23	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	fort Ⲩ	φέρωτ	frit	frit	φρ'τъ	φараона	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	500
24	Ⲩ	Ⲩ	x	x	Ⲩ	Ⲩ	χέρ	chyr	chire	хиръ	херовъскоу	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	600
25	Ⲩ	Ⲩ	w	w	Ⲩ	ot	ὄτ	ot	oth	отъ	o	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	700
26	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	pe	—	sstyа	schta	ш'шъ	печаль	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	800
27	Ⲩ	Ⲩ	ц	ц	Ⲩ	Ⲩ	τζή	ci	ci	ци	цѣломоу-дрыно	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	900
28	Ⲩ	Ⲩ	ч	ч	Ⲩ	farauē ч	τζέρυη	czrw	czrf	чрвъ	чодеса	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	1000
29	Ⲩ	Ⲩ	ш	ш	Ⲩ	fa ш	σάα	ssa	schta	ша	шестъ-крплатъ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	2000
30	Ⲩ	Ⲩ	ъ	ъ	Ⲩ	hier	σθία	ger	ger	еръ	—	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	
—	—	Ⲩ	ш	ш	—	—	γέρ	—	—	—	шествоую	—	Ⲩ	—	—	Ⲩ	
31	Ⲩ, Ⲩ	Ⲩ	ы	ы	—	pellер ?	γέρη	—	—	—	имени	Ⲩ, Ⲩ	Ⲩ, Ⲩ	—	—	—	
32	Ⲩ	Ⲩ	—	ъ	—	Ⲩ	γέρ	—	—	—	—	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	
33	Ⲩ	Ⲩ	ѣ	ѣ	Ⲩ	hiet Ⲩ	γέατ	yàt	iath	ѣтъ	ѣвѣ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	
34	Ⲩ	Ⲩ	х	х	—	Ⲩ	—	—	—	—	хвалюу	—	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	Ⲩ	
35	Ⲩ	Ⲩ	ю	ю	—	iuſz ѡ	γέους	yus	yuzz	юсь	юже	Ⲩ = ю, у	Ⲩ = ö	Ⲩ = ö	Ⲩ = ö, jö	Ⲩ = ö	
36	Ⲩ	Ⲩ	ѣ	ѣ	Ⲩ	Ⲩ	—	—	—	—	юнь	Ⲩ = ю, у	Ⲩ = ü	Ⲩ = ü	Ⲩ = ü, jü	Ⲩ = ü	
37	Ⲩ	Ⲩ	ѣ	—	—	—	—	jest	—	—	—	Ⲩ	—	—	—	—	
38	Ⲩ	Ⲩ	ѣ	ѣ	Ⲩ	hie	γέα	je	—	—	изъмъ	Ⲩ	Ⲩ = N	Ⲩ = N	Ⲩ = N	Ⲩ = N	